

Investigating the Social, Cultural, and Moral Consequences of the formalistity theology in Mulla Sadra's View

Somayeh Malleki*

Sayyed M. Emami Jome**, Nafiseh Ahl Sarmadi***

Abstract

Introduction

Superficial theology and superficial understanding of religion, as a current of thought and belief throughout the history of Islam, has been presented in the form of various ideas and has been influential in social, cultural and moral fields. Mulla Sadra (979-1050 AH) in most of his works enters into the study and critique of this trend and its consequences in the society of his time. The main issue for him is the critique of superficial theology, which has limited the understanding of religion to the apparent level of texts and religious practice to individual jurisprudence. In most of his works, Mulla Sadra has criticized this kind of understanding of religion and believes that if we put all our efforts in grammar, we cannot provide a correct understanding of religion and religious texts. Therefore, one of the main axes of Sadra's thought is the critique of this type of understanding and the study of its social, political, moral and cultural consequences. In this study, we will conclude that if the ostensible understanding of religion prevails in society, the false moral values will prevail in society, and therefore the people of society will move towards cultural and moral decline every day. Basically, the goal of religion and morality is to value human beings and life. In fact, it should be said that from Mulla Sadra's point of view, there can be a significant

---

* Ph.D. Student in Islamic Philosophy, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty Theology and Ahlul-Bayt's Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran, somayeh.malleki1365@yahoo.com

** Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahlul-Bayt's Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author), emami@ltr.ui.ac.ir

*** Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty Theology and Ahlul-Bayt's Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran, n.ahlsarmadi@ltr.ui.ac.ir

Date received: 24/05/2021, Date of acceptance: 11/09/2021

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

relationship between this kind of understanding and interpretation of religion on the one hand and ethics, culture, people and even social and political sovereignty in a society on the other hand. Based on our best knowledge, no article or book has been written independently on the subject of this article in Persian, Arabic and English. However, we can indirectly use the following works to some extent; Emami Jome (2012) in an article entitled Hermeneutic Horizons of Transcendent Wisdom and Social, Cultural Mulla Sadra has studied the hermeneutic foundations of transcendent wisdom and its historical, social and cultural mission. Also, Arshad Riahi and Tabatabai (2016) in an article as strategies for reviving morality in society from the perspective of Sadr al-Muta'allehin to examine the strategies for reviving morality in societies that have been ruled by moral depravity or in the path of separation from values. Divine morality has been established, paid for.

Method and Material

In this study, we have assumed that from Mulla Sadra's point of view, there is a significant relationship between a superficial understanding and interpretation of religion and moral, cultural and social issues. To prove this hypothesis, we had a comprehensive overview on documentary, library and content analysis and descriptive methods.

Results and Discussion

The type of knowledge of societies about religion is influential in the ethics and culture of the society. Mulla Sadra has had a special view on this issue. He considers religious communities to be prone to religious violence due to the superficiality of scholars also he believes that unreal scholars at any time, under the support of their rulers, have interpreted the verses of the Qur'an superficially in accordance with their thoughts and ideas, and in fact have imposed their opinions and prejudices on the Qur'an in order to achieve their goals. They have hired religion. The result of using unrealistic scholars for the government is that the government gains legitimacy through them, Therefore, it should be said that Mulla Sadra expresses the situation of his time not only as a complaint but also as a lesson. and it seems that his main concern to be about the future. Basically, the goal of morality should be to value human beings and their lives, and to stand against God's creatures is against human values, and Mulla Sadra pays special attention to this issue. According to Mulla Sadra, as science and knowledge spread in the society, the cultural, moral and existential perfection of the citizens increases and vice versa. If we want to express Mulla Sadra's conception of his time correctly, we must say that in his opinion, his time was a time of decline and a kind of deviation from the main path of human life. Although he could not take a step towards social, cultural and moral education due to the social conditions of his time, but today, with the help of his views, it is possible to provide the necessary and appropriate social, cultural and moral contexts. In this area, it is necessary to

pay attention to the material, spiritual and planning needs for the cultural and moral flourishing of Islamic societies at the same time. As a result, it should be said that Mulla Sadra's philosophy is not just a collection of dry philosophical topics; rather, it is a coherent, well-founded, purposeful, dynamic, and practical system of thought, and if its content is considered, it can have a positive impact on human individual and social life.

Conclusion

The type of societies' knowledge of religion influences the ethics and culture of that society. Lack of a rational approach to religion can severely adversely affect the family, society, culture, and moral system. Mulla Sadra considers religious communities to be prone to religious violence due to the superficiality of scholars. Unrealistic scholars in every age and time, under the protection of their rulers, have interpreted the verses of the Qur'an superficially according to their thoughts and ideas, and in fact, instead of interpreting the Qur'an, they have imposed their opinions and prejudices on the Qur'an. They have used religion to achieve their goals, as a result of which Mulla Sadra considers the mixing of imperfect scholars with sages and sultans as the cause of any sedition that has taken place in religion. Because religious scholars have a deep-rooted spiritual base among the people, the government can increase its popularity among the people by approaching unrealistic scholars. Mulla Sadra describes the situation of his time not only as a complaint but also as a lesson, and it seems that Mulla Sadra's main concern is with the future.

Keywords: Formalistity, Mulla Sadra, ignorance, hypocrisy, ethics.

بررسی تبعات اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی الهیات ظاهرگرایانه از منظر ملاصدرا

سمیه ملکی*

سیدمهدی امامی جمعه**، نفیسه اهل سرمدی***

چکیده

الهیات ظاهرگرایانه و فهم سطحی از دین، به عنوان یک جریان فکری و اعتقادی همواره در طول تاریخ اسلام، در قالب اندیشه‌های مختلف مطرح و در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی تاثیرگذار بوده است. ملاصدرا (۹۷۹-۱۰۵۰ق) در اغلب آثار خود وارد بررسی و نقد این جریان و تبعات آن، در جامعه زمان خود می‌شود. مسئله اصلی برای او نقد الهیات ظاهرگرایانه است که فهم دین را محصور در سطح ظاهری نصوص و عمل دینی را محصور در فقه فردی کرده است. در این پژوهش با روش اسنادی و تحلیل محتوا و توصیف‌گرایانه، به بررسی اینگونه تبعات می‌پردازیم و خواهیم دید که ملاصدرا زمانه خود را در اثر فراگیر شدن جهل، تعصب، ریاکاری، از بین رفتن اخلاق و فضیلت‌های اصیل انسانی، گسترش فساد و دنیاگرایی، پیدایش شبه‌علماء، جایگزینی فقه صرفاً فردی به جای فقه اجتماعی، از میان رفتن عدالت و گسترش ظلم، زمانه انحطاط و انحراف از مسیر اصلی زندگی می‌داند.

کلیدواژه‌ها: ظاهرگرایی، ملاصدرا، جهل، نفاق، اخلاق.

* دکترای حکمت متعالیه، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، somayeh.malleki1365@yahoo.com

** دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)، m.emami@ltr.ui.ac.ir

*** استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، n.ahlsarmadi@ltr.ui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۰

۱. مقدمه

در الهیات ظاهرگرایانه، تفسیری ظاهری، صوری و سطحی از دین، ارائه شده که فهمی کاملاً نادرست از دین است. از محصولات و نتایج غلبه ظاهرگرایی و سطحی‌نگری در فهم و تفسیر دین، ظهور فرهنگ، اخلاق و جامعه‌ای متناسب با این نوع از تفاسیر دینی است. جریان ظاهرگرایی، به آن دسته از تفکراتی اطلاق می‌گردد، که معارف دینی را در سطح ظاهری نصوص دینی، منحصر می‌کند و منکر سطوح دیگری از معنا است که در پس معنای ظاهری نهفته است. این جریان فکری که به سطحی‌نگری و جمود می‌انجامد در ادوار مختلف بین مسلمانان به نامهای مختلف پدیدار شده است. اهل حدیث، عنوانی آشنا برای این گروه است. اهل حدیث پس از مدتی دو شاخه شدند: حنابله و اشاعره. اشاعره برخلاف حنبلیان، بحث و استدلال و بکار بردن منطق را در اصول دین جایز می‌دانند. (محمدی، ۱۳۹۳: ۲۷۶ و ۲۷۷) به عبارت دیگر، حنابله بکلی منکر بکارگیری عقل و استدلال هستند و سوال را بدعت می‌دانند: «در نظر اینان حدیث، اهمیتی والا دارد و هرچه در حدیث آمده باشد باید پذیرفت، حتی اگر شنونده با آن احساس بیگانگی کند و آن را در نیابد» (صابری، ۱۳۸۳: ۲۱۵). اشاعره اگرچه عقل را انکار نمی‌کنند لیکن عقل را تنها در خدمت شرع و مرتبه بعد از شرع حجت می‌دانند.

وجه مشترک این گروهها این است که در مواجهه با متون دینی به ظاهر آن بسنده می‌کنند و هیچیک عقل مستقل از دین را حجت نمی‌دانند.

فارغ از این توضیحات باید توجه نمود که الهیات ظاهرگرایانه صرفاً در انحصار گروه‌های یادشده نیست بلکه هر جریانی که فهم متن دینی را تنها در گرو فهم واژگان و الفاظ آن بداند و لا غیر؛ متعلق به این گروه است و اندیشه‌اش از جمود و تعصب خالی نیست.

در مقابل این جریان می‌توان از معتزله و امامیه نام برد. معتزله عقل را حاکم بر شرع می‌دانند و در کلام امامیه نیز هم عقل در کنار نقل حجت است و هم مقدم بر شرع. چراکه اساساً حجیت دین بواسطه عقل تأمین می‌شود. به گفته صدر، عقل اصل نقل است و جرح عقل بخاطر تصحیح نقل، جرح عقل و نقل را توأمان به دنبال دارد. (ملاصدرا، ۱۳۸۵: ۳۰۸). ملاصدرا در اغلب آثار خود به نقد این نوع فهم از دین پرداخته و معتقد است که اگر تمام توان و همت خود را در فقه‌اللغه، دستور زبان و صرف و نحو بگذاریم، نمی‌توانیم فهمی درست از دین و نصوص دینی ارائه نماییم.

لذا یکی از محورهای اساسی اندیشه صدرایی، نقد این نوع از فهم‌ها و بررسی تبعات اجتماعی، سیاسی، اخلاقی و فرهنگی آن است. در این پژوهش به این نتیجه خواهیم رسید که در صورت حاکمیت فهم ظاهرگرایی از دین در جامعه، ارزش‌های اخلاقی نادرستی حاکم بر اجتماع می‌شود، و بنابراین افراد جامعه، هر روز به سمت انحطاط فرهنگی و اخلاقی پیش خواهند رفت، این درحالیست که اصولاً غایت دین و اخلاق، ارزش بخشیدن به انسان و تعالی زندگی است. در واقع باید گفت از منظر ملاصدرا، میان این نوع فهم و تفسیر دین از یک طرف و اخلاق، فرهنگ، مردم و حتی حاکمیت اجتماعی و سیاسی در یک جامعه از طرف دیگر، می‌تواند ارتباط معناداری وجود داشته باشد.

۲. پیشینه تحقیق

در پیشینه و تاریخچه این موضوع باید گفت بررسی تبعات اجتماعی، اخلاقی و فرهنگی دیدگاه‌های تفسیری الهیات ظاهرگرایانه از منظر ملاصدرا، بدون پیشینه بوده و مقاله و یا کتابی در اینباره در زبان فارسی و عربی و انگلیسی به شکل مستقل تاکنون نوشته نشده است. اما با وجود آنکه بصورت مستقیم اثری را برای پیشینه پژوهش حاضر نیافتیم. اما می‌توان بصورت غیرمستقیم از آثار زیر تا حدودی استفاده نماییم.

۱. امامی جمعه (۱۳۹۱) در مقاله‌ای تحت عنوان آفاق هرمنوتیکی حکمت متعالیه و رسالت اجتماعی، فرهنگی ملاصدرا به بررسی مبانی هرمنوتیکی حکمت متعالیه و رسالت تاریخی، اجتماعی و فرهنگی آن پرداخته است. با توجه به آنکه ایشان در این مقاله به مباحث اجتماعی و فرهنگی هرمنوتیک حکمت متعالیه می‌پردازد، لذا می‌توان این مقاله را مورد توجه قرار داد.

۲. ارشد ریاحی و طباطبایی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای به عنوان راهکارهای احیای اخلاق در جامعه از دیدگاه صدرالمتألهین به بررسی راهکارهای احیای اخلاق در جوامعی که رذالت‌های اخلاقی بر آن‌ها حکمفرما شده است یا در مسیر انفکاک از ارزش‌های اخلاق الهی قرار گرفته‌اند، پرداخته‌اند، از آنجاییکه نقد ملاصدرا به شرایط نامناسب اجتماعی و سیاسی در زمانه خود و تبیین عوامل مختلف آن در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته است، لذا ما در این پژوهش در این جهت این مقاله را مورد بررسی قرار داده‌ایم.

۳. ملاصدرا و حجیت ظواهر

بنابر اعتقاد ملاصدرا، برای نیل به الهیات قرآنی در نحوه اندیشیدن و در چگونگی زیستن ما نباید از ظاهر وحی اعراض کرد، در نتیجه لفظ و معنای آن می‌تواند کلید فهم معانی عمیق قرآنی باشد (ملاصدرا، الف ۱۳۸۹، ۱۸۰/۵). به اعتقاد ملاصدرا تنها در صورتی می‌توان معنای ظاهری را مورد توجه قرار داد، که آن معنا، با اصول صحیح و باورهای یقینی ناسازگار باشد.

ملاصدرا تفاسیری را که صرفاً در پی کشف ظواهر الفاظ و غرائب آنها هستند، سودمند نمی‌داند، و آنها را تنها برای کسانی که می‌خواهند از اعراب، بناء، مقدر و محذوف کلمات قرآنی آگاه شوند و جامدها و مشتقهای آنها بیابند، مفید فایده می‌داند و به اعتقاد وی معنای قرآن و احادیث به هیچ روی نمی‌تواند در معنای ظاهری الفاظ محصور باشد (همو، ب ۱۳۸۹: ۸/۲۶۱). بنابراین ملاصدرا رواج دو نوع تفکر را برای سعادت جامعه مضر می‌داند، یکی رواج اندیشه‌های ظاهرگرایی در دین و دیگری شایع شدن اندیشه‌های باطنی منهای شریعت در جامعه، و در اکثر آثار خود سعی می‌کند با این دسته افکار مبارزه کند. از نظر او عالم واقعی کسی است که هم به ظاهر توجه دارد، و هم به باطن و هریک را در جای خود استفاده می‌کند.

۴. بررسی تبعات اجتماعی فهم ظاهرگرایانه از دین، از منظر ملاصدرا

حاکمیت فضای خاص اجتماعی و سیاسی در هر عصر و زمان، همواره یکی از عوامل مؤثر بر پیدایش مکتبهای تفسیری مختلف است، یعنی جدای از عامل مذهب، و گرایشات و سلايق خاص فکری، وضعیت خاص سیاسی و اجتماعی هر عصر نیز، می‌توانسته بستری برای تکثیر و پویایی و یا انزوال و عقب افتادگی مکتبهای تفسیری باشد.

ملاصدرا نقاط ضعف دوران خود را، از خلال نقد کلام و فقه در زمان خود بیان می‌کند، زیرا معتقد است که این نقطه‌های ضعف ناشی از حاکمیت فقه فردی و کلام و حتی عرفان، سطحی، ظاهری و صوری است. چون در زمان صفویه به تدریج اندیشه‌های ظاهرگرایانه و اخباری‌گری رواج پیدا کرد (جعفریان، ۱۳۷۰: ۷۷) بدینگونه می‌خواهد اجتماع زمان خود را مورد آسیب شناسی قرار دهد. در حقیقت او الهیات حاکم در زمانه خود را به حسب

دست‌آوردهای مختلف اجتماعی، فرهنگی، اخلاقی و سیاسی مورد نقد و بررسی قرار داده و متأسفانه این نحوه نگاه ملاصدرا به الهیات و الهیات‌شناسی مورد غفت قرار گرفته است.

۱.۴ زوال آگاهی اجتماعی به‌عنوان یکی از پیامدهای اجتماعی ظاهرگرایی

به نظر صدرا یکی از آسیب‌های مهم اجتماعی دوران‌ش، فراگیر شدن جهل در میان مردم، و در نتیجه گسترش فساد فکری و معرفتی است (همان: ۱۷۱). وی یکی از اهداف مهم خود را، برطرف نمودن این جهل، و ارائه راهکار برای آن، و اصلاح فساد فکری و معرفتی مردم و دست یافتن آنها به معرفت واقعی عنوان می‌کند. بنابراین نظام فلسفی خویش را به‌گونه‌ای طراحی می‌نماید که بتواند آسیب‌های جامعه (از جهت معرفتی) خود را برطرف نماید، و به عبارتی همین توجه به فساد (فکری و معرفتی) زمانه بوده است، که بسیاری از مسائل فکری و فلسفی را برای او مطرح نموده است (بوذری نژاد، ۱۳۹۱، ۳) هر چند که او در زمان خود، هیچ‌گوشی برای شنیدن و هیچ مرهمی برای دردها و دغدغه‌های اجتماعی‌اش پیدا نمی‌کند و شرایط اجتماعی زمانه‌اش عرصه را بر او بسیار سخت و قدرت‌تأثیرگذاری بر جامعه دوران خود را از او می‌گیرد.

اما چگونه و چرا از نظر ملاصدرا جهل و نادانی در میان مردم اینچنین گسترده و فراگیر می‌شود؟ صدرا بحث فراگیر شدن جهل در اجتماع را با بحث انسان‌شناسی و خداشناسی در الهیات حاکم بر زمانه خود، آغاز می‌کند، و در نهایت وارد بحث آسیب‌شناسی اجتماعی خود و فراگیر شدن جهل در جامعه می‌شود، بدینگونه که به اعتقاد او انسان با علم و عمل، می‌تواند جوهر خود را درجه به درجه تشدید کند، و از آن‌جا که دارای عقل و حیات عقلی است، پس تکامل او نیز به کسب معارف عقلانی و آنگاه درک جمال و جلال حق تعالی است، اما متکلمین و فقهای ظاهرگرا، چون چنین انسان‌شناسی را قبول ندارند، و انسان را منحصر در ظاهرش نموده‌اند، بنابراین دین را هم منحصر در ظاهرش کردند (همو، ۱۳۹۰: ۳۵۶/۳) و همین ظاهرگرایی را در سطح جامعه انتشار داده‌اند و موجبات یک جهالت گستره را فراهم نموده‌اند.

به اعتقاد ملاصدرا ظاهرگرایی و تفسیر ظاهرگرایانه از دین، می‌تواند هم‌چون یک منحدر عمل نماید و آگاهی مردم را پیرامون مسائل مختلف زایل و از میان ببرد، و در نتیجه‌ی آن، همه افراد اجتماع (یعنی هم‌خواص جامعه و هم مردم عام) از درک صحیح حقایق منحرف شوند و دیگر نتوانند حقایق را آنگونه که به واقع هستند، درک کنند و ذهن‌های

آن‌ها نسبت به کشف حقیقت دچار اشتباه شود و گرفتار جهل و نادانی شده و حتی این بیماری در وجود آنها نهادینه و جزئی از ذات آنها شود (همو، ب ۱۳۸۱: ۱۶۵).

بدین ترتیب، رفته رفته کل جامعه دچار نوعی عدم آگاهی و یا به اصطلاح چرت اجتماعی می‌شود، و این بیماری آهسته آهسته، همچون یک مرض همه‌گیر و فراگیر، همه افراد را مبتلا می‌کند. و در این میان، افرادی که درمان‌پذیر باشند، بسیار اندک خواهند بود (همان: ۱۷۱)

در این شرایط همه ارزش‌های یک جامعه وارونه و واژگون می‌شود، و حقایق به صورتی خلاف آنچه در واقع است، دیده می‌شود، و ضد ارزش‌ها جایگزین ارزش‌های اصیل و واقعی می‌شود، و در نتیجه‌ی از میان رفتن ارزش‌ها و اخلاق اصیل، و در واقع فقدان ارزش‌های حقیقی و اصیل، جامعه به سمت نیست‌انگاری و پوچی پیش خواهد رفت. و شاید به خاطر همین مسئله باشد که ملاصدرا همواره به مسئله جهل، نادانی، خرافه‌گرایی و انتشار و همه‌گیر شدن آن در میان مردم در زمان خود توجه می‌کند.

۲.۴ نسبت روش‌شناسی و روان‌شناسی اهل ظاهر با میل قدرت‌طلبی

ملاصدرا یکی دیگر از آسیب‌های مهم و اساسی دوران را این می‌داند، که کسانی که سزاوار و شایستگی رهبری دینی بر مردم را ندارند، یعنی کسانی که از طریق روابط با قدرت حاکم، بر مسند قدرت قرار گرفته‌اند و باعث فساد در جامعه شده‌اند، هدایت و ارشاد مردم را بعهده گرفتند (همان: ۵۴).

و چشم همه مردم به افکار، اقوال و افعال آنها دوخته شده و بدون هیچ تأمل و تعمقی الگو واقع شده‌اند، که از نظر او احمق‌هایی ناآشنا به روش‌های معرفت، شناخت و علم، رستگاری و تکامل و انسان هستند (همو، الف ۱۳۸۱: ۵۳).

او همواره و به انحاء مختلف تلاش می‌کند عالم، رهبر و حاکم واقعی برای هدایت مردم را به آنها معرفی کند، تا مردم در انتخاب رهبری شایسته دچار اشتباه نشوند (ملاصدرا، ۱۳۹۰: ۲۷۳).

او در یک دسته‌بندی عالمان زمان خود، از جمله فقها، متکلمان، عرفا و حکما را در یک ردیف و دارای ویژگی‌های مشترک قرار می‌دهد، و بدینگونه می‌خواهد نسبت به مسئولیت‌هایی که متوجه آنها است، هشدار دهد و به آنها گوشزد کند که نسبت به اوضاع

اجتماعی و سیاسی باید آگاه، حساس و دارای موضع باشند و همواره احساس مسئولیت نمایند (همو، ب ۱۳۸۱: ۶۴).

بنابراین ملاصدرا همواره صفاتی چون ریاست طلبی و دنیاگرایی را با نگاه منفی و کارکرد نادرستشان را برای جامعه تقبیح می‌کند. بیماری جهل و نادانی به خودی خود برای جامعه خطرناک است، حال تصور کنید که همراه با ریاست طلبی و دنیاگرایی هم بشود و صبغه دینی نیز پیدا کند، در اینصورت از نظر ملاصدرا، می‌تواند همچون زهری کشنده برای جامعه باشد و افراد جامعه را به راهی کاملاً نادرست و اشتباه، بکشاند و نتیجه آن چیزی جز بدبختی برای مردم نخواهد بود (همان: ۴۰-۴۱).

اما چه عاملی سبب ریاست طلبی و دنیاگرا شدن عالمان و رهبران دینی در زمان ملاصدرا شده است؟ در اینجا و برای بررسی این مسئله ملاصدرا سه چیز را مدام به هم ربط می‌دهد: نگاه ظاهرگرایانه، روش ظاهرگرایانه و روانشناسی شخصیت اهل ظاهر و بدین‌گونه ظاهرگراها را هم روش شناسی و هم روانشناسی می‌کند. وی علت ریاست طلب و دنیاگرا شدن اهل ظاهر را این می‌داند که متکلمین و فقها و علما در زمان او که دین را منحصر در مهارت برای ضبط فروع از اصول کرده‌اند و حقایق دین را همین دانسته‌اند، در نتیجه‌ی این ظاهرگرایی دینی، دیگر توجهی به اصل حقایق رسمی و کشف آن‌ها و حصول یقین نسبت به آنها نخواهند داشت و همه هم و غم آنها متوجه بحث‌های جدلی و ظاهری و استدلال آوردن جهت اثبات نظر خود و غلبه بر نظر مخالف می‌شود و از آن‌جا که شایستگی‌های نفسانی و اخلاقی لازم را هم ندارند، این حس غلبه کردن در آن‌ها روزبه‌روز رشد می‌کند و شدیدتر می‌شود و کم‌کم سر از طلب اشتهار، و تبسط فی‌البلاد و شوق ریاست و تسلط بر بندگان در می‌آورد و در نتیجه به سوی میدان‌های غلبه یافتن و سروری کردن بر دیگران و طلب مباحثات و غرور کردن از این طریق کشانده می‌شوند (همان: ۱۵۷).

به همین دلیل ملاصدرا یکی از روشهای رسیدن به یقین نسبت به حقایق دینی را، تهذیب اخلاق و مبارزه با نفس می‌داند، تا دیگر در پی جلب نظر مردم و تحسین آن‌ها و پایگاه‌های قدرت و التفات سلاطین نسبت به خود و جاه و مقام نباشند (همان: ۱۶۷).

بدین‌گونه است که ملاصدرا بین روش ظاهرگرایانه و نگاه ظاهری و سطحی این دسته از علما به دین و نوع شخصیتی که به لحاظ روانشناسی برای آنها شکل می‌گیرد ارتباط

قائل می‌شود. و از آنجا که از نظر صدرا جاه طلبی از مال اندوزی جذابیتش بیشتر است (همان: ۱۵۵).

اگر عالمان دینی‌ای که محل رجوع اکثریت مردم هستند، و پایگاه اجتماعی در میان مردم دارند، و مردم در شکل‌دهی به نگرش‌های خود به آنها متکی هستند، و به اصطلاح هنجارها، رویه‌ها، ارزش‌ها و باورهایی را به افراد جامعه القا می‌کنند، به دنبال غلبه و سروری یافتن بر دیگران باشند، و هدف آنها کسب شهرت و ثروت و قدرت و بسط آن شود، آنها بسط قدرتی همراه با خوی استکباری، به جای اصلاح روش خود، به تحقیر، تهمت، افترا زدن به یکدیگر روی می‌آورند، در نتیجه به جای اینکه به دنبال حقیقت بروند، مشغول ترویج باطل می‌شوند و به جای آنکه به دنبال گرفتن حق مردم باشند، مشغول ابطال حق و حقوق مردم و رد و نقض ادعای طرف مقابل خود خواهند شد.

در حالی که ادعای عالمان دینی همواره این است که می‌خواهند دین را یاری کنند، و وظیفه آنها این است که بیماری دنیا دوستی و لوازم و تبعات آن را درمان کنند، و اصولاً هدف اصلی دین و فقهای دینی از نظر ملاصدرا این است که ما را از صفات ناشایستی چون دنیا زدگی و جاه طلبی و ... خلاص کند و ما را برساند به قرب الی الله (همان: ۱۵۴).

و از این نظر از دید ملاصدرا هیچ اختلافی میان شرایع مختلف نیست (همان‌جا).
اما با این شرایط، آنها نه تنها به این بیماری دامن می‌زدند، بلکه خود نیز سببی برای آن می‌شدند (ملاصدرا، ۱۳۸۳: ۱/۴۲۵).

حال باید دید در صورتیکه مرجعیت حاکم بر جامعه ارزش‌های اخلاقی نادرستی را به جامعه القا کند، و علمایی دنیاگرا که شایستگی رهبری بر مردم را ندارند، بر مسند قدرت قرار گیرند، و انگیزه آنها صرفاً بسط دادن به این قدرت باشد، آیا می‌توان انتظار حل مسائل و معضلات اجتماعی را داشت؟ درواقع، آیا برای مسائل و معضلات اجتماعی می‌توان انتظار ارائه راهکار و راه‌حل علمی از سوی چنین علمایی را داشت؟! از نظر ملاصدرا کسانی که روششان در برداشت از دین سطحی و ظاهری است و همیشه می‌خواهند به دنبال غلبه و استیلا بر دیگران باشند و این حس در آنها روز به روز شدیدتر می‌شود، اگرچه عمرها و زمانهای زیادی را در این روش صرف کنند، به هیچ نتیجه‌ای نخواهند رسید و هیچ باطلی را رد و هیچ حقی را بیان نخواهند کرد و هیچ بدی را تبدیل به خوبی نخواهند کرد، در نتیجه نوشته‌های آنها پر می‌شود از معارک جدلی و مخاصمه با طرف مقابل و محال است که از این ورطه خلاصی یابند (همو، ب ۱۳۸۱: ۱۵۸).

از نظر ملاصدرا آنها اصلاً عالم نیستند، بلکه شبیه عالم هستند و تنها می‌توانند با حیل‌های شرعی و مغلطه مسائل را حل کنند:

از راه شید و ریا و تشبه به علما و کسب جاه و عزت و تحصیل مال و ثروت کنید و عوام را بزور حیل و تلیس صید خود سازید و اسباب تمتع دنیا را از راه صورت صلاح و تقوی فراهم آوردید (همو، ۱۳۸۱ الف: ۶۱).

۳.۴ از میان رفتن عدالت اجتماعی

اگر چنین فهمی از دین با چنین نتایج مخربی وارد عرصه سیاست شود، در این صورت چه عواقبی می‌تواند برای جامعه به همراه داشته باشد؟ با توجه به روانشناسی شخصیتی اهل ظاهر که ملاصدرا به عمل آورد، و آن را ناشی از دیدگاه ظاهرگرایانه اهل ظاهر و روش ظاهرگرایانه آنها نسبت به دین دانست، چون فقها و متکلمین ظاهرگرای فروکاهنده دین به فقه فردی و اصولی، و نافی عقلانیت در فهم دین، به علت (همو، ۱۳۸۱ ب: ۵۲).

که متمایل به ارتباط و بسط ارتباط با دستگاه حاکم شدند که از نظر ملاصدرا، دستگاه ظلمه بود، بنابراین شروع به فتوای غیرشرعی و باطل و صدور حکم‌های ظالمانه نمودند و به مقتضای این احکام، حکومت نیز جرأت و قدرت پیدا کرد قوانین شرعی را از بین ببرد و به پشتوانه این احکام فقهی غیرشرعی و باطل، تصرف در اموال مردم را جایز شمرد (همان: ۵۴).

در اینصورت دیگر عدالت اجتماعی معنا و مفهومی ندارد. و چنین فهمی از دین به اقامه‌ی عدل و عدالت هیچگاه منتهی نخواهد شد. این در حالیست که قوانین دینی برای جلوگیری از بی‌عدالتی و ظلم در جامعه وضع گردیده‌اند و فلسفه دین، فلسفه فقه و فقاہت عبارت از مبارزه با ظلم، دفاع از حق و حقوق مردم و خداترسی است (همو، الف ۱۳۸۱: ۷۴) و فقیه واقعی باید خلق را از رحمت خداوند مأیوس نکند، و به خاطر توجه به غیر قرآن، قرآن را وا نگذارد (همو، ب ۱۳۸۱: ۱۹۵).

اینجاست که رابطه حکومت و مردم معنا و صورت دیگری پیدا می‌کند و به جای آن‌که حاکمیت، مأمور برقراری عدالت اجتماعی شود، عاملی برای ظلم به مردم و شکل‌گیری و شکل‌دهی به جرایم اجتماعی خواهد شد، چون در پرتو چنان فهمی از دین و چنین حکومتی انواع فسادها و ظلم‌ها صورت می‌پذیرد. به همین دلیل است که ملاصدرا علمای

زمان خود را همچون صیادی می‌داند، که مردم را تبدیل به صیدی نموده که در دام آن‌ها افتاده‌اند:

«و عوام را ... صید خود سازید و اسباب تمتع دنیا را از راه صورت صلاح و تقوی فراهم آورید» (همو، ۱۳۸۱ الف: ۶۱).

۵. بررسی تبعات اخلاقی و فرهنگی الهیات ظاهرگرایانه، از منظر ملاصدرا

۱.۵ انحلال ارزش‌ها و فضیلت‌های انسانی

در چنین جامعه‌ای، که فهم ظاهرگرایانه حاکمیت دارد، وضعیت فرهنگ و اخلاق چگونه خواهد بود؟ از دید ملاصدرا در اینگونه جوامع از آنجا که برداشت از توحید، خداشناسی و به‌طورکلی دین، بصورت ظاهری و سطحی است، قوانین فقهی نیز بصورت ظاهری و سطحی مورد توجه خواهد بود، در نتیجه رعایت دستورات فقهی بدون پشتوانه معرفتی و اخلاقی مورد توجه و اصل قرار می‌گیرد، و در شرایطی که به جای اخلاق، ارزش و فضیلت‌های انسانی و صرف عمل ظاهری ملاک و معیاری برای ارزش‌گذاری واقع شود، کم‌کم زمینه رشد ریاکاری نیز در جامعه فراهم می‌شود. در اینصورت ملاک ایمان و توحید اشخاص همان گفتمان و زبانی است که آنها به کار می‌گیرند، فارغ از اخلاق و معرفت و روش و منشی که در زندگی دارند، و حتی ممکن است در ظاهر هم اعمالی به اقتضای زبان و گفتار ایمانی و توحیدی که دارند، انجام دهند. چنین فرآیندی باعث گسترش ریاکاری در جامعه می‌شود و دین وسیله معیشت و ابزار کسب امتیازات دنیوی می‌شود. در زبان و گفتمان ارزش‌های الهی حاکم است، اما در اندیشه و اخلاق ارزش‌های مادی حاکم می‌شود (همو، ب ۱۳۸۱: ۴۲)

در نتیجه ملاصدرا ریاکاری و نفاق را عاملی برای شکل‌گیری هرگونه مصیبت در جوامع دینی می‌داند:

«از مصیبت‌ها و محتتها که بخاندان نبوت و ولایت و اهل بیت عصمت و طهارت راه یافته اگر نیک دریایی آنها همه از نفاق و کید اهل شید و ریا و غدر و حيله متشبهان باهل علم و تقوی برخوردار است» (همو، الف ۱۳۸۱: ۱۱۳)

و به خاطر همین مسئله اهل ظاهر بودن را بزرگترین فتنه برای دین می‌داند (همو،

ج ۱۳۸۹: ۷/۲۲۸).

۲.۵ مجازی و غیر حقیقی شدن اعمال دینی

از دید این دسته از علما یا به تعبیر ملاصدرا شبه علما که با رفتارهای غیرواقعی و ریاکارانه، در میان مردم موقعیت، جایگاه و احترام کسب کرده‌اند، همواره کردار برتری بر معرفت و علم دارد، در نتیجه برای آنها انجام عبادات، از شناخت و معرفت اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. با چنین فهمی از دین، دین تنها به صورت مجموعه‌ای از تکالیف شرعی و احکام عملی و سیاست‌های شرعی ارائه و دانسته می‌شود (همو، ۱۳۸۰: ۷/۵۵).

و در نتیجه اعمال دینی مردم نیز مجازی و فاقد حقیقت خواهد شد، ملاصدرا نسبت به زمانه‌ای که در آن بسر می‌برد احساس مسئولیت نموده و می‌نویسد:

«ای عزیز امروز کوری را شعار خود کردن و در خوابگاه غرور خوابیدن و عمل بر مجاز صرف کردن و مقامی ورزیدن، نه بس کاریست. فردا «فکشفنا عن عطاءک فبصرک الیوم حدید» با تو گوید که در چه کار بوده» (ملاصدرا، ۱۳۸۱ الف: ۱۱۴).

درحالیکه از نظر ملاصدرا عمل بی‌اصل و غیر حقیقی، هیچگونه اعتباری نخواهد داشت: «پس زنهار که به علم ظاهر و صلاح بی بصیرت مفتون و مغرور نگردی که هر شقاوتی که بمردودان راه یافت از غرور علم ظاهر و عمل بی اصل راه یافت» (همان: ۱۱۳).

در نتیجه همواره به متشرعین خشک ظاهری هشدار می‌دهد، که صرفاً با اعمال بدنی و علوم ظاهری و اسلام زبانی و نماز ارکانی و روزه دهانی و زکوة نانی و حج زبانی نمی‌توان به سلامت و نجات رسید (همان: ۱۰۸) و خویشتن را موحد نشان دادن، نتیجه‌ای جز توحید نمایی ندارد، و از حقیقت روح و معنی بدور است (همو، ۱۳۸۱: ۴۲) و به همین دلیل است که این دسته از علما، یعنی علمای ظاهری را گمراه، گمراه کننده مردم، فاسد در دین و فهم آنها را از دین، ضرر زننده به عقائد مسلمین می‌داند (همان: ۳۵).

ملاصدرا در همین عبارت در واقع سه سطح از دین‌شناسی و دینداری را بیان کرده است: سطح اول دین‌شناسی و دینداری از نظر او معرفت است، و دومین سطح، تحکیم معرفت بوسیله عبادات شرعیه است و سومین سطح، شروع به مجاهدت نفسانی، و پس از تبیین این سه سطح، معتقد شده که اگر در دینداری و دین‌شناسی این سه سطح از معرفت بکارگیری نشود، در آنصورت باید انتظار شکل‌گیری تبعات آن، یعنی مجازی و غیر حقیقی شدن اعمال دینی را داشته باشیم. این بدان معنی است که اگر مواجهه ما با دین همراه با این سه سطح از دینداری و دین‌شناسی باشد، هیچگاه دچار ظاهرگرایی نخواهیم شد، در نتیجه رهایی از ظاهرگرایی امکان‌پذیر خواهد شد. بنابراین کسی که در

سطح عبادات شرعیه بدون اینکه معرفت پیدا کند و مجاهدت نفسانی داشته باشد، باقی بماند، گرفتار ظاهرگرایی از نوع شدید آن می‌شود. در نتیجه عبادات شرعیه باید همواره به تعبیر ملاصدرا حکمیه و عقلیه و همراه با معرفت و مجاهدت نفسانی باشند و صرفاً بدنی نباشند (همان: ۳۶-۳۷).

وی کسانی که در زمانه او خود را در مقام ارشاد قرار داده‌اند، جاهلانی به اسلوب و روش ارشاد، معرفت و استکمال نفس دانسته است، در نتیجه قائل به عبادات حکمیه و عقلیه نیز نیستند (همان: ۳۹).

۳.۵ جانشینی فقه فردی به جای فقه اجتماعی

از نظر ملاصدرا جامعه‌ای که در آن صرفاً ظاهر احکام و شئون اسلامی رعایت می‌شود، جامعه‌ای اسلامی و دینی نخواهد بود، در چنین جامعه‌ای تنها فقه فردی و اصولی که یکسری قوانین و تکنیک‌هایی برای احکام طلاق، تقسیم ارث، چگونگی خلاص شدن از دعوی، احکام نجاست و ... است، حاکم می‌شود و فقه اصیل که از نظر ملاصدرا همان فقه در زمان پیامبر است و درباره شناخت خداوند، شناخت آخرت، شناخت آفتهای نفس و احوال قلب و همچنین چگونگی تهذیب اخلاق و تبدیل بدی‌ها به خوبی بوده است، به فراموشی سپرده می‌شود (همان: ۵۴-۵۵).

از نظر ملاصدرا تفقه در دین در مرحله دوم شامل استنباط احکام فقهی می‌گردد، بنابراین این رویکرد که همه احکام اسلام در فقه و اصول خلاصه شود، مورد نقد ملاصدرا قرار می‌گیرد، او فقه معمول و رایج را تنها بخشی از کل جریان اسلام می‌داند و معتقد است که فقه‌های ظاهرگرا وارد احکام و فروعاتی شده‌اند و به دنبال پاسخ به مسائلی رفته‌اند که ممکن است شرایط آن برای هیچکسی در هیچ زمانی پیش نیاید (همان: ۵۵).

او فقاہت را دریافت روح شریعت دانسته که عبارت است از معرفت و خداترسی و نه صرف فراگیری احکام دینی در ابواب فقهی (امامی جمعه، ۱۳۹۱: ۱۰۴) بنابراین واژه فقه از نظر او به معنای بصیرت و فهم دین، نه به مفهوم محدود علم و احکام فقهی، از روی ادله تفصیلی است (همو، ۱۳۸۵: ۲/ ۳۹۹) یعنی از نظر او فقه به معنای مصطلح که همان استنباط احکام فقهی است، باید توأم با حکمت باشد، حکمتی که مبتنی بر عقلانیت است و یک نگاه سیستماتیک به انسان و دین دارد (امامی جمعه، ۱۳۹۱: ۱۰۴).

بررسی تبعات اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی الهیات ظاهرگرایانه ... (سمیه ملکی و دیگران) ۲۶۳

و آنچه تنها به کردار ظاهری مربوط می‌گردد، را فقهی اصیل نمی‌داند (همو، ب ۱۳۸۱: ۱۵۱-۱۵۲).

بدین ترتیب ملاصدرا فقیهانی را که تنها به فتوا دادن، بسنده می‌کنند و به مسائل اجتماعی، نوع رابطه حکومت با مردم، رابطه مردم با حکومت و ... توجه ندارند، مورد نقد قرار می‌دهد و کلام قشری و ظاهری را نیز پشتوانه اینچنین فقهی که تنها به فروع می‌پردازد و از مسائل اصلی غافل است، می‌داند، بنابراین آنرا نیز مورد نقد قرار می‌دهد.

۶. نتیجه‌گیری

۱. نوع شناخت جوامع از دین در اخلاق و فرهنگ حاکم بر آن جامعه تأثیرگذار است. عدم وجود رویکرد عقلانی به دین به شدت می‌تواند در نظام خانواده، جامعه، فرهنگ و اخلاق منشأ سوء اثر شود. و ملاصدرا به این مسئله نگاهی ویژه و خاص داشته است.

۲. ملاصدرا جوامع دینی را در اثر قشریگرایی‌ها، و سطحی‌نگری‌های علمای مستعد ظهور و بروز خشونت‌های دینی می‌داند.

۳. علمای ناقص و شبه‌علمای در هر عصر و زمان تحت حمایت‌های بی‌دریغ حکام خویش، آیات قرآن را مطابق با افکار و اندیشه‌های خود بصورت سطحی تأویل و تفسیر کرده و درحقیقت به جای تفسیر قرآن، نظرات و پیشداوری‌های خود را بر قرآن تحمیل نموده‌اند. آنان جهت رسیدن به مقاصد خود دین را به استخدام گرفته‌اند.

۴. ملاصدرا اختلاط علمای ناقص با حکما و سلاطین را عامل هرگونه فتنه‌ای که در دین اتفاق افتاده است، می‌داند.

۵. نتیجه به‌کارگیری شبه‌علمای برای حکومت این است که حکومت بوسیله آن‌ها مشروعیت می‌یابد، و از آنجا که علمای دینی پایگاه معنوی ریشه‌داری در میان مردم دارند، حکومت می‌تواند با نزدیک شدن به شبه‌علمای دینی بر مقبولیت خود در میان مردم بیافزاید.

۶. ملاصدرا وضعیت روزگار خود را نه صرفاً به عنوان شکایت بلکه به عنوان عبرت‌آموزی بیان می‌کند.

۷. به نظر می‌رسد نگرانی اصلی ملاصدرا متوجه آینده است، آینده‌ای که باید دوران فرهنگ و تمدن باشد.

۸. اصولاً غایت اخلاق ارزش بخشیدن به انسان و زندگی انسان باید باشد و روی گردانی از عشق به مردم و مقابل مخلوق خدا ایستادن خلاف ارزش‌های انسانی و بخشی از زوال کلی اخلاق است و ملاصدرا به این مسئله توجه دارد.
۹. از نظر ملاصدرا علم و دانایی، دلیلی بر سعه وجودی انسان است؛ بنابراین هر چه علم و دانایی در جامعه گسترش یابد، به همان میزان استکمال فرهنگی، اخلاقی و وجودی شهروندان نیز افزایش می‌یابد و برعکس.
۱۰. اگر بخواهیم برداشت ملاصدرا از زمانه خود او را به صراحت بیان کنیم، باید بگوییم که از نظر او، زمان او زمانه انحطاط و به نوعی انحراف از مسیر اصلی زندگی انسانی بوده است.
۱۱. گرچه او به دلیل شرایط اجتماعی روزگار خود، در مقام عمل نتوانست در جهت تربیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی گامی بردارد، اما امروزه می‌توان به تاسی از دیدگاه‌های وی در این باره و تطبیق آن با شرایط کنونی بسترهای اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی لازم و مناسب را برای اجتماع فراهم نمود.
۱۲. بنابراین دیدگاه‌های ملاصدرا در اینباره را می‌توان در حوزه عمل و عرصه‌های اجتماعی نیز به کار بست. در این حوزه توجه به نیازهای مادی، معنوی و برنامه‌ریزی برای شکوفایی فرهنگی، اخلاقی جوامع اسلامی بطور همزمان، ضروری است.
۱۳. در نتیجه باید گفت فلسفه ملاصدرا، صرفاً مجموعه‌ای از مباحث خشک فلسفی نیست؛ بلکه در نوع خود، یک نظام فکری منسجم، بامبنا، هدف‌مند، پویا و کاربردی است و اگر در محتوای آن تأمل شود، می‌تواند در زندگی فردی و اجتماعی انسان تاثیرگذاری مثبتی را باقی بگذارد.

کتاب‌نامه

- امامی جمعه، مهدی (۱۳۹۱) «آفاق هرمنوتیکی حکمت متعالیه و رسالت اجتماعی، فرهنگی ملاصدرا»، تاریخ فلسفه، شماره ۱۱، ص ۹۱-۱۱۰.
- بوذری نژاد، یحیی (۱۳۹۱) «آسیب شناسی وضعیت سیاسی - اجتماعی عصر صفوی از دیدگاه ملاصدرا»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، شماره یک، ص ۳۹-۵۸.
- پناهی سمنانی، محمد احمد، (۱۳۷۴) *شاه سلطان حسین صفوی تراژدی ناتوانی*، تهران: کتاب نمونه.
- جعفریان، رسول، (۱۳۷۰) *دین و سیاست در دوره صفوی*، قم: انصاریان.

بررسی تبعات اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی الهیات ظاهرگرایانه ... (سمیه ملکی و دیگران) ۲۶۵

- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم، (۱۳۸۳ ب) *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الرابعه*، جلد اول، مصحح، غلامرضا اعوانی، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم، (۱۳۸۰) *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الرابعه*، ج هفتم، مصحح، مقصود محمدی، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم، (۱۳۸۵) *شرح اصول الکافی*، مصحح، مهدی رجایی، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم، (۱۳۸۹ الف) *تفسیر القرآن الکریم*، ج ۵، مصحح، محمد خواجوی، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم، (۱۳۸۹ ب) *تفسیر القرآن الکریم*، ج ۷، مصحح، صدرالدین طاهری، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم، (۱۳۸۹ ب)، *تفسیر القرآن الکریم*، ج ۸، مصحح، صدرالدین طاهری، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم، (۱۳۸۱ الف) *سه اصل*، مصحح، سید حسین نصر، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم، (۱۳۸۱ ب) *کسر اصنام الجاهلیه*، مصحح: جهانگیری، محسن، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم، (۱۳۹۰) *مجموعه رسائل فلسفی*، مصحح، احمد شفیعیها، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صابری، حسین، (۱۳۸۳) *تاریخ فرق اسلامی*، ج ۱، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها
- محمدی، مسلم، (۱۳۹۳) *فرهنگ اصطلاحات علم کلام*، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها.

Emami Jome, Mahdi (2012) "Hermeneutic horizons of transcendent wisdom and social, cultural mission of Mulla Sadra", *History of Philosophy*, No. 11, pp. 91-110).

Bouzarinejad, Yahya (2012) "Pathology of the socio-political situation of the Safavid era from Mulla Sadra's point of view", *Iranian Studies*, No. 1, pp. 39-58.

- Panahi Semnani, Mohammad Ahmad, (1374) *Shah Sultan Hossein Safavid tragedy of disability*, Tehran: Sample Book Publishing.

Jafarian, Rasoul, (1991) *Religion and Politics in the Safavid Period*, Qom: Ansarian.

Mulla Sadra, M.I., (2004) *The Transcendent Wisdom in the Four Mental Travels*, Volume One, Edited by Gholamreza Awani, Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation.

Mulla Sadra, M.I., (2001) *The Transcendent Wisdom in the Four Mental Journeys*, Vol. 7, Editor, Maghsoud Mohammadi, Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation.

- Mulla Sadra, M.I.,(2006), Sharh Usul Al-Kafi, Editor, Mehdi Rajaei, Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation.
- Mulla Sadra, M.I.,(2010) Tafsir al-Quran al-Karim, vol. 5, edited by Mohammad Khajavi, Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation.
- Mulla Sadra, M.I., (2010) Tafsir al-Quran al-Karim, vol. 7, edited by Sadr al-Din Taheri, Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation.
- Mulla Sadra, M.I., (2010) Tafsir al-Quran al-Karim, vol. 8, edited by Sadr al-Din Taheri, Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation.
- Mulla Sadra, M.I., (2002) Three Principles, Editor, Seyed Hossein Nasr, Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation.
- Mulla Sadra, M.I., (2002) Kasra Asnam al-Jahiliyah, Editor: Jahangiri, Mohsen, Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation.
- Mulla Sadra, M.I., (2011) Collection of philosophical treatises, edited by Ahmad Shafieiha, Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation.
- Saberi, Hossein, (2004) History of Islamic Difference, Hossein Saberi Vol. 1, Tehran, Organization for the Study and Compilation of University Humanities Books
- Mohammadi, Muslim, (2014) Dictionary of Terminology, Muslim Mohammadi, Qom, Representation of the Supreme Leader in Universities.